РОЗДІЛ 12
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ

STATE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN MODERN UKRAINE: THE PROBLEM OF EFFICIENCY

Бордун-Комар Н.І.,
здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ

У статті висвітлюється проблема формування ефективної державної системи захисту прав людини в сучасній Україні. Підкреслено, що існуюча система захисту є такою лише по формі, за суттю своєю гуманістичною вона не є. Наголошено на комплексному характері формування ефективної правозахисної системи, на залежності її від того, буде в Україні реальне народовладдя чи ні.
Ключові слова: права людини, захист прав людини, державна система захисту прав людини, правові засоби захисту прав людини, правосуддя, правова політика, національна поліція, адвокатура.

В данной статье раскрывается проблема формирования эффективной государственной системы защиты прав человека в современной Украине. Подчеркнуто, что существующая система защиты является такой лишь по форме, по существу гумманистической она не является. Сделан акцент на комплексном характере формирования эффективной правозащитной системы, на зависимости ее от того, будет реальным народовластие в стране или нет.
Ключевые слова: права человека, защита прав человека, государственная система защиты прав человека, правовые средства защиты прав человека, правосудие, правовая политика, национальная полиция, адвокатура.

This article covers the problem of formation of effective state human rights protection system in modern Ukraine. It's emphasized that existing protection systems appears to be such only in form, essentially it is not humanistic. It is stressed out on the complex nature of the formation of the effective human rights protection system, depending whether true democracy would be in Ukraine or not.
Key words: human rights, human rights protection, state system of human rights protection, legal means of human rights protection, justice, legal policy, national police, advocacy.

Постановка проблеми та стан опрацювання. Захист прав людини – це складова частина забезпечення прав і свобод людини. Забезпечуючи права та свободи людини і громадянина, держава і громадянське суспільство здійснюють і правозахисну діяльність – в даному випадку мова йде про державну та громадську діяльність із забезпечення прав і свобод людини.

Проблема захисту прав людини в нинішній Україні, де відбувається їх тотальне порушення, не може не бути актуальною. Цю проблему розробляють такі науковці: Д. Гудима, Д. Білозьоров, В. Вишковська, В. Кампо, О. Негодченко, Т. Пашук, І. Словська та ін.. В їх розробках досліджуються такі аспекти даної проблеми, як: поняття права на захист, правові засоби захисту прав людини, механізм правового захисту, правозахисна функція держави тощо. Проте питання державної системи захисту прав людини з позицій комплексного підходу розроблено не достатньо повно, що і зумовило здійснення даного дослідження.

Мета – висвітлити проблему формування ефективної державної системи захисту прав людини в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. На думку А. Олійника, захист прав і свобод людини та громадянина включає в себе категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права, тобто захищаючи права людини, держава і суспільство тим самим забезпечують їх здійснення. Він вважає, що забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини та громадянина в Україні – це створення відповідних умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян, використання матеріальних чи процесуальних юридичних засобів [1, с. 153].

Українська модель правового захисту у вузькому розумінні включає в себе нормативно-знаковий механізм, інституційно-організаційний та процесуально-правовий. Науковці виділяють у ній державно-правові засоби захисту прав людини – як всі ті засоби, які увідповіднені праву як принципові правової рівності, загалом принципам права та правовим цінностям, які в силу цього тому і є правовими, і які використовуються державними органами та посадовими особами як суб'єктами правового захисту на якнайповніше задоволення права людини на припинення правопорушення або відновлення її порушеного права; правові засоби захисту прав людини громадянського суспільства та міжнародні правові засоби захисту прав людини. Правові засоби захисту прав людини, які використовує громадянське суспільство, – це нова компонента цієї моделі правового захисту, оскільки громадянське суспільство в Україні є відносно новим утворенням і досвіду захисту прав людини у нього поки що небагато.

У вітчизняній правознавчій літературі систему правового захисту прийнято ототожнювати з механізмом правового захисту. На наш погляд, доцільніше вживати поняття «система правового захисту», а такі механізми. як нормативно-правова реальність, інституційно-організаційний механізм та процесуально-правовий механізм, трактувати як елементи цієї системи.

Що ж стосується системи державно-правового захисту прав людини, то в науковій літературі наголошується, що під нею необхідно розуміти «сукупність уповноважених правозахисних органів та організацій, діяльність яких врегульована правовими основами, а також юридичних засобів та соціальних умов, які визначають процедуру захисту (поновлення) прав та свобод людини і громадянина» [2, с. 14]. Правда, авторка тут ототожнює систему державно-правового захисту та державно-правовий механізм захисту прав людини. У цьому трактуванні виділяються суб'єкти правового захисту, які використовують «юридичні засоби та соціальні умови», здатні визначати процедуру

захисту прав людини. У структурному плані державний механізм захисту прав людини складає «єдину узгоджено функціонуючу систему взаємопов'язаних між собою елементів…», які роблять реальними можливості для захисту порушених прав та свобод [2, с. 14]. Вищенаведене визначення дає можливість найбільш повно розкрити соціально-правову сутність і призначення системи правового захисту як складного, багатоаспектного й водночас цілісного явища правової дійсності, яке посідає особливе місце в правовій системі та виконує в ній специфічні функції.

Нам імпонує трактування концепту державно-юридичного механізму захисту прав людини, зроблене Т. Пашуком: «Це динамічний взаємозв'язок носія права на захист та відповідного державного органу, що здійснюється в процесуальному режимі реалізації правоохоронних відносин із метою захисту суб'єктивного права [3, с. 95]. У цьому трактуванні акцентовано на «динамічному взаємозв'язку носія права» та «відповідного державного органу», що вказує на сервісну функцію держави, яка має виконувати функцію правового захисту. Зрозуміло, що цей динамічний взаємозв'язок можливий лише в правовій демократичній державі.

С. Сабікенов вважає, що гарантією суб'єктивних прав і інтересів, які охороняються законом, є здійснювана у встановленому порядку правозастосовча діяльність органів держави, зумовлена забезпеченням суб'єктивних прав та інтересів громадян, що охороняються законом, мета якої полягає у відновленні або підтвердженні цих прав і інтересів [4, с. 62]. Як бачимо, цей автор гарантією захисту прав людини вважає правозастосовчу діяльність лише органів держави.

Правові гарантії, чи правові засоби захисту прав людини, що в сукупності складають систему чи механізм правового захисту, діляться науковцями на групи: нормативно-правові засоби захисту прав і свобод людини й громадянина; організаційно-правові засоби та процедурні [2, с. 14]. У держави як суб'єкта правового захисту всі ці засоби наявні, але питання полягає в тому, якої вони якості? Чи вони відповідають принципам та цінностям права? Чи вони захищають невідчужувані природні права людини, чи волю державної влади, яка розходиться з правом та інтересами людини, але закріплена нормами законодавства?

Нині, на жаль, в Україні із системою захисту прав людини склалася ситуація, про яку автори стверджують: «Юридичні механізми, які діяли в минулому зруйновані, нові ще не сформовані, а ті що діють, – недосконалі. У таких умовах правовий статус людини і громадянина, закріплений в Конституції України, не має реального підґрунтя. А це загрожує перетворенням суб'єктивних прав у декларацію, відірвану від реального життя» [2, с. 53–58]. З'ясувалося, що правозахисні органи не можуть на належному рівні забезпечувати функцію захисту прав людини, не дивлячись на те, що упродовж тривалого часу держава була «монополістом » у сфері здійснення захисту прав та свобод людини і громадянина. Процес творення національної системи захисту прав людини продовжується, хоча дуже складно і затяжно.

Якщо говорити про інституційно-організаційною складову частину державно-правового механізму правового захисту, то мовиться про низку державних органів та їх посадових осіб, які, використовуючи засоби та способи, увідповіднені правовим принципам та цінностям: 1) локалізовують припинення порушень прав людини; 2) усувають перешкоди в процесі реалізації прав і свобод людини; 3) здійснюють правовідновлюючу функцію; 4) притягують винних до юридичної відповідальності наділених державно-владних повноважень 5) використовують право застосовування державного примусу. Про це пишуть Т. Пашук, В. Вишковська, І. Головін. К. Волинка та ін.

У нинішній Україні існує достатньо складна система суб'єктів державного правового захисту. У цю систему входять такі суб'єкти здійснення правозахисної функції держави: 1) суди загальної юрисдикції; 2) Конституційний Суд України; 3) органи прокуратури; 4) адвокатура; 5) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [1; 2; 3].

Суб'єкти державного правового захисту повинні відповідати таким вимогам, як: по-перше, їх діяльність повинна містити всі ознаки, що притаманні саме правозахисній, а не просто нормативно-захисній діяльності, і тому відповідати стандартам права у сфері правового захисту. Фундаментальною засадою правового захисту державними органами та їх посадовими особами має бути принцип верховенства права, який у концентрованому вигляді акумулює стандарти права. Складовими змісту цього принципу є принцип правової законності та принцип пропорційності [5].

У науковій літературі зазначається, що конституційний принцип пропорційності містить вимоги, що адресовані найперше законодавцеві, але не лише йому. Ми ж вважаємо, що суди теж повинні керуватися цими вимогами, оскільки, використовуючи закон, вводять обмеження прав і виступають оцінювачами обмежувальних дій нормотворців [6, с. 324]. Цей принцип «надає достатньо великий ступінь розсуду, оскільки дозволяє судам самостійно визначати, чи є обмежувальний захід, вибраний державою, адекватним для досягнення мети» [6; 7].

Наступною вимогою до цих суб'єктів є здійснення функцій та виконання завдань, що покладені суспільством та державою на суб'єктів правозахисної діяльності. Ці завдання та функції закріплені найперше в чинній Конституції України і конкретизовані чинним законодавством.

Ще одна вимога до суб'єктів державного правового захисту: вони повинні бути наділеними спеціальними повноваженнями та реалізовувати правозахисну діяльність на професійній основі.

У нинішній Україні необхідно змінити модель правової освіти із державоцентричної на гуманістичну, антропоцентричну, бо інакше професіоналізм державних правозахисників буде умовним: диплом про вищу правничу освіту іще не гарантує справді професійної діяльності. «Якщо ж держава ігнорує природні права людини на догоду «вищим цілям» чи, понад те, утискує, перешкоджає їх здійсненню чи створює умови для реалізації прав лише для певної групи осіб, прошарку, класу, її характеризують як антидемократичну» [7, с. 4]. Чимало сучасних українських правників не мислять права людини як природні, а тому невідчужувані. Для них ці права «надані державою», а сама держава – найвища цінність та авторитет. Звісно, з таким псевдоправовим, державоцентричним світоглядом правозахисна діяльність перетворюється в законозахисну чи нормативнозахисну, спрямовану проти людини та її гідності. Тоді і справді «держава не має права на існування, оскільки не виконує свого головного призначення – вона не захищає індивідуальні права людини як вираження свободи та гідності кожної людської істоти» [7, с. 4].

У науковій літературі існує широке розуміння суб'єктів державно-правового захисту. З посиланням на Конституцію України низка авторів визначають систему органів та осіб, які повинні здійснювати захист прав людини і громадянина. До них відносять: Президента України як гаранта прав і свобод людини і громадянина (ст. 102) [9], Верховну Раду України, яка виключно законами визначає права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод (ч. 1 ст. 22), Кабінет Міністрів України, який повинен вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 116), місцеві державні адміністрації, які повинні забезпечувати додержання прав і свобод громадян на відповідній території (ч. 2 ст. 199) [3], підсистему судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів (ст. 125) [3], Конституційний Суд України (ст. 147 Конституції і ст. 42 Закону України «Про Конституційний

Суд України»); Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 17 ст. 85 Конституції), прокуратуру, адвокатуру, інші правоохоронні органи України [9].

Зважаючи на виділення низкою авторів [2; 3] такої необхідної ознаки правозахисної діяльності, як юрисдикційність, а, отже, т. з. вузького розуміння правозахисної діяльності, система правозахисних державних органів та посадових осіб подається таким чином: суди загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура. Як бачимо, сюди не віднесено системи правоохоронних органів, що, на наш погляд, не зовсім обґрунтовано, оскільки поліція України має своїм завданням саме захист прав та свобод людини та громадянина, приймає участь у вирішенні правового спору між людиною як суб'єктом права та іншими суб'єктами, в т.ч. і державою [10]. Поліція України є і правоохоронним, і правозахисним органом. «Захист починає діяти після того, як охорона не виконала, або ж не на належному рівні здійснила свої функції», – зазначають українські автори [11].

Безпосередня правозахисна діяльність, яка здійснюється названими вище суб'єктами, являє собою процесуально-правову складову частину механізму державного правового захисту Ця діяльність полягає в наданні правових послуг, спрямованих на захист прав і свобод людини та громадянина, а також їх відновлення в разі порушення.

Ніякий орган не може зробити так багато для захисту прав людини і громадянина, як суд, що є специфічною гілкою державної влади, яка реалізується судами, що покликані вирішувати всі правові конфлікти (ст. 124 та ст. 55 Конституції України). Характерними рисами судової влади науковці вважають: незалежність, самостійність, відокремленість, виключність та підзаконність.

У сучасній Україні, на жаль, поки-що не створено справедливого суду, суспільство очікує реформування судової системи в напрямі трасформації судочинства в правосуддя. Зміни в судовій системі, які нині проводяться з орієнтацією на європейські стандарти права, врахуванням світової тенденції розвитку правосуддя, покликані подолати нинішню ситуацію із тотальним порушенням прав людини і громадянина в Україні.

Не можемо не погодитися з позицією В. Кампо стосовно того, що доктрина верховенства права перетворює суд загальної юрисдикції з пасивного стверджувала «букви закону» на активного захисника свобод, прав, інтересів, у тому числі й від закону, якщо він суперечить конституційним або конвенційним нормам про права людини [12, с. 68].

На жаль, в умовах транзитивного суспільства та такої ж правової системи національна судова система не справляється з функцією правового захисту людини та громадянина. «Реалії сьогодення свідчать про глибоку кризу судової системи, пов'язану з тотальною корупцією в цьому правозахисному органі, а також про її неможливість виступати надійним гарантом захисту прав і свобод людини та громадянина. Тому найголовнішим сьогодні є завдання проведення тотального реформування судової системи та забезпечення її висококваліфікованими та порядними працівниками» [11, с. 138]. Але це «забезпечення висококваліфікованими та порядними працівниками» судової сфери не можна здійснити негайно, це не може бути одноразова заміна працівників, оскільки висока кваліфікація плюс порядність – це вихід в духовно-етичну площину, у сферу високого інтелекту та моралі. Ця проблема – це проблема всього суспільства, що переживає тотальну інтелектуальну та духовно-моральну кризу.

За роки незалежності українська модель правового захисту ніби зазнала немало змін. Але всі вони загалом не дали, на жаль, очікуваного результату – порушення прав людини в Україні і неефективний їх захист стали типовим явищем. Не вдалося ствердити пріоритет прав і свобод людини відносно публічної влади, що є безумовною ознакою правової держави, не вдалося подолати відчуження особистості від держави, що, безумовно, вплинуло на ситуацію із правами людини, на правозахисну політику держави, зробило її неефективною, не вдалося уникнути звуження конституційних прав та свобод громадян України, зокрема виборчого права тощо.

Науковці зазначають, що за понад два десятки років незалежності Україна не створила ефективної правозахисної системи, натомість «спромоглася лише на створення неповороткого, неефективного і дуже обтяжливого для суспільства державного апарату, який, своєю чергою, потребує величезних матеріальних затрат на його утримання» [13, с. 35].

Держава Україна в особі державних органів та посадових осіб у плані виконання своїх зобов'язань перед громадянами виявилася дуже несумлінним виконавцем. Вона змінила лише зовнішні атрибути, суть же її діяльності залишилася незмінною, вона не стала гуманістичною. Права людини та їх захист не склали для влади найвищої цінності. Відсутність реального народовладдя зумовила відсутність реальних реформ у сфері права, псевдоправову діяльність у сфері захисту прав людини.

Після Революції Гідності, яка засвідчила, наскільки існуюча в країні система державної влади є ворожою стосовно людини та її прав і наскільки недієвою є система їх захисту з боку держави, нова влада почала робити певні кроки щодо вирівнювання ситуації з правами людини та їх захистом. До цього спонукали і окупація Росією Криму та частини української території на Сході країни.

25 серпня 2015 року Президент України видав Указ № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини»[14], яким було затверджено Національну стратегію у сфері прав людини на період до 2020 року[15]. У даному акті стверджується, що Стратегія має зосередитись на вирішенні системних проблем, що існують у сфері захисту прав людини, а таких проблем аж надто багато. Зокрема, існує істотна невідповідність між сучасними правовими регуляторами, юридичними засобами та справжнім станом реалізації прав і свобод людини в Україні.

Метою Стратегії проголошено забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника державної політики, прийняття рішень як державно-владними органами, так і органами місцевого самоврядування [15]. У кінцевому підсумку реалізація Стратегії має зумовити створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав і свобод людини [15].

На наш погляд, проблема захисту прав людини в сучасній Україні носить комплексний характер. На наш погляд, для її вирішення необхідно всю систему правового захисту докорінно оновити, наповнивши гуманістичним змістом. Традиційно в нас під час аналізу цього питання акцент робиться на «букві закону», на законодавчій базі. На наш погляд, правовий захист не варто сприймати фрагментарно, а навпаки, – його варто сприймати як цілісність, де всі елементи тісно взаємопов'язані і тому взаємозалежні. Ті засади правозахисної політики, про які мовилося вище, мають стосуватися всіх елементів системи захисту прав людини: і нормативно-знакової реальності, тобто законодавства, і правозахисної діяльності практичної, всіх інституцій, які покликані цю політику здійснювати. Вся правозахисна система має бути такою за суттю, а не за формою. Гуманістична загалом ідеологія, що підведена під правозахисну політику, має пронизувати всі складові частини системи захисту прав людини. Ця система має ґрунтуватися на праві, відповідати принципам права, розвиватися відповідно до них. Поза ними вона перестає бути правовим явищем.

Особливої уваги суспільства і держави в плані забезпечення ефективного захисту прав людини вимагає,

безумовно, судова реформа, створення незалежного правосуддя. На наш погляд, проблема незалежного суду в Україні залежить безпосередньо від вирішення проблеми зі ствердженням в Україні народовладдя, подолання народом кланово-олігархічної системи влади. Без ствердження народовладдя зміни в судовій системі будуть частковими, позірними, неістотними, справжнього незалежного правосуддя не відбудеться. Очевидно, що ефективність всієї системи правового захисту залежить від вирішення цього питання: буде народовладдя реальним чи ні.

Одним із напрямів вдосконалення правозахисних механізмів нині має стати перетворення адвокатури України із маріонеточної одержавленої інституції на самостійний незалежний орган громадянського суспільства, покликаний стояти на захисті прав людини.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо: правозахисна політика сучасної України має бути спрямована на створення гуманістичної системи захисту прав людини, яка має бути такою за суттю, а не лише за зовнішньою формою, як це спостерігається сьогодні. На жаль, в Україні до сьогодні існує правова система, яка за зовнішньою формою нагадувала правове явище: наявні законодавство, суди і судочинство, прокуратура, міліція, уповноважений ВРУ з прав людини тощо, проте права в країні обмаль, порушення прав людини стали типовим явищем, тому її віднести до правових просто не було підстав. Те ж саме за аналогією стосується і системи захисту прав людини, яка є складовою частиною правової системи: сукупність елементів, що її складають, наявна, але чому ж тоді такий критичний стан із правами людини в Україні? Очевидно, справа не лише в зовнішній формі цих елементів та системи захисту загалом. Проблема значно глибша: вони за суттю не наповнені правом, діяльність суб'єктів правового захисту не є достатньо гуманістичною, їх кінцева мета – груповий, політичний, бізнесовий індивідуальний або ж груповий приватний інтерес, а не захист прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія / А.Ю. Олійник. – К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – С. 153.
2. Вишковська В.І. Загальнотеоретична конструкція механізму правозахисної діяльності в Україні / В.І. Вишковська // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право. – Випуск 16. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 53–58.
3. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний юридичний захист її прав та свобод. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПрНУ / Редкол. П.М. Рабінович (голов. Ред.) та інші. – Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 15. – Львів : Край, 2007. – 220 с.
4. Сабикенов С.К. Некоторые вопросы защиты субъективных прав и охраняемых законом интересов советских граждан / Проблемы государства и права. – Наука, 1974. – Вып. 9. – 378 с. – С. 62.
5. Патей-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права / М.Г. Патей-Братасюк. – К., 2010. – 395 с.
6. Шпакович О. Принципи субсидіарності та пропорційності у праві Європейського Союзу / О. Шпакович // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 321.
7. Зінченко Ю.О. Історія становлення принципу пропорційності / Ю.О. Зінченко // Держава і право. Юридичні та політичні науки. – 2009. – Вип. 46. – С. 83.
8. Колесніченко В. Захист прав людини - найголовніша національна ідея країни / В. Колесніченко // Голос України. – 11 лютого 2012. – № 27(5277). – С. 4.
9. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
10. Закон України «Про національну поліцію» від 2015, № 40-41 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу до джерела : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19.
11. Білозьоров Д.Є., Вишковська В.І. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні / Д.Є. Білозьоров. – Київ, 2015. – 196 с.
12. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В. Кампо // Юридичний журнал. − 2008. − № 10. − С. 68−77.
13. Кампо В.М. Суспільство і право: 2004–2006. Роздуми українського вченого-конституціоналіста / В.М. Кампо. – К., 2007. – С. 49.
14. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/501/2015.
15. Національна стратегія у сфері прав людини на період до 2020 року, прийнята 25.08.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/501/2015.